

KISS ZSUZSÁNNÁ

VÉRFÉRJ, DÍJHÖLGY, BŰNBANYA, KÍNON ÖRÜLŐ ÖRDÖG A BŐSZÜLT ELEMEEK RÉM-ÉJSZAKÁJÁN

Wándza Mihály ismeretlen végzetdrámája

Shakespeare magyar őshonosítói után kutakodva bukkantam rá az OSZK Színháztörténeti Tárában egy eddig ismeretlen magyar drámára. Az 5799-es jelzetű szövegkönyv minden valószínűség szerint a 19. század elején készült, és az első magyar Lear királyt Kolozsvárott alakító színész, Wándza Mihály tollából származik.

A 25x20 cm-es kartonált kézirat 117 kézzel számozott oldalból, 58 géppel számozott lapból áll. Címe: *Az átok, vagy a büntelen vétkesek*. A cím alatt műfajmegjelölés: *Szomorújáték 5 felvonásban*. A szövegkönyvben évszám, cenzori bejegyzés, possessori adat vagy másolói aláírás nem található. A kézírás precíz, rendezett, apróbetűs, fekete tollal készült. Javítások tollal és ceruzával a másolótól és más kéztől is szép számban találhatók: egy részük másolói munka közben jött létre, de találunk a másolást követően bejegyzett módosításokat is. Rendezői, sűgői vagy ügyelői jelek nem utalnak arra, hogy a darabot valahol valamikor színre vitték volna. A kézirat a Nemzeti Színház állományából (az A12-es jelzettel) 1955-ben került a Széchényi Könyvtárba.

Wándza Mihály munkássága

Az átok, vagy a büntelen vétkesek című szövegkönyv mindezidáig lappangott, de szerzője, Wándza Mihály neve nem csengett ismeretlenül.¹ Számontartották mint 1807 és 1830 között majdnem mindig főszerepeket játszó kolozsvári, debreceni, nagyvárad, szegedi, kassai színészt, mint merész színházszervezőt és újító gondolkodású rendezőt, mint látványos díszletfestőt, sőt mint képírót és rézmetszőt is.² A kolozsvári komikus színész, Gidófalvi

1 Eredetileg a család neve Váncsa volt; 1797-ben Bécsben nemességet kaptak. Szerzőnk maga és kortársai is többféle módon írták a nevét: Waandza, Wándza, Vandza, Vándza, Wántza, Váncza.

2 A magyar köztudatban e név kapcsán előbb tán a Váncza-sütőpor fogalma bukkan fel, jogosan, mivel valóban a drámaíró-színész miskolci leszármazottja volt az a Váncza, akit sütőpora tett híressé a 19–20. századfordulón.

Jantsó Pál naplójában, a Miskolcra kitelepedett erdélyi színésztárs, Rácz Sándor emlékezéseiben, és természetesen Kazinczy és Döbrentei levelezésében többször felbukkan Wándza neve. Könyves Máté 1834-es *Játékszíni Koszorújában* Wándzának hét drámát tulajdonít, azaz három saját eredeti dráma és négy fordított színmű címét közli. Színészi pályájáról először Ferenczi Zoltán ír, Kolozsvár színészetét feltáró könyvében nagyra értékeli lendületes színházigazgatását, fellépéseit pontosan adatolja. Ő négy önálló darabját említi.³ Ferenczi után Wándza neve Bayer József munkájában is feltűnik,⁴ szócikk lesz Szinnyei Józsefnél a *Magyar írók élete és munkái*ban, majd bekerül az összes fontosabb magyar színészeti lexikonba. S mert több magyar város színháztörténetében szerepet játszott, több város- illetve színháztörténeti monográfia is tud róla. Újabban a magyar Shakespeare-kutatás figyelt fel Wándza fontos úttörő munkájára.⁵ Díszletfestői és képzőművészeti tevékenységét azonban 1910 körül már csak épp, hogy említették;⁶ ma néhány restaurátor azért ismerheti a nevét.

Drámaírói munkásságát meglehetősen homály fedi. Életútjáról a legbővebb, forrásokig visszanyúló leírást Csery-Clauser Mihály (1911–1978; katonatiszt, történész) közölte az Erdélyi Múzeumban.⁷ A világhálón található Takács István *Színészkönyvtárának* 2010-ben készített Wándza-szócikke.⁸

Érdekes módon Wándzát a nyelvtörténészek is ismerhetik. Ugyanis 1806-ban Pesten megjelent *A' búsongó Ámor* című prózai műve,⁹ mely prózára szerelt tömény líra (a kortól nem idegen), és a nyelvújítás parlagiasságot elvető, az irodalmat antik konvenciókkal finomítva csinosító törekvéseit tükrözi.¹⁰

3 FERENCZI 1897, 509, 514, 520, 527.

4 BAYER 1897, 287–291.

5 BARTHA 2010; KISS 1998; KISS 2010.

6 Az „elfelejtett magyar történelmi festőről” Szendrei János ír a legtöbbet. SZENDREI 1910, 164.; SZENDREI 1911.

7 CSERY-CLAUSER 1942.

8 www.szineszkonyvtar.hu

9 WÁNDZA Mihály, *A' búsongó Ámor. Egy hajnali édes andalmánný' teremtménye. A' szépnem kedvéért*, Pest, Trattner, 1806.

10 *A' búsongó Ámor*t Szinnyei József még Perecsényi Nagy László alkotásai közé sorolja, e tévedést Tolnai Vilmos helyesbíti. A kötetnek két címlapja volt, a szerző nevét csak az első címlapra nyomtatták rá, ahol ez állt: *Szabad elme-játék Szomorózába. a' szép Gratziaéhoz. Ifj. Waandza M. által.* Bárczi Géza szélsőséges szófaragónak nevezi Wándzát. *A' búsongó Ámor*-ról átfogó értékelést Fuchs Anna alkotott: FUCHS 2007. L. továbbá: SZINNYEI 1914, XIV., 838–839.; TOLNAI 1929, 99.; BÁRCZI 1996, 311.

Nem követhetjük most a nemrég tisztázott vitát – hogy könyvecskéjében az újítás volt-e Wándza nyelvi szándéka vagy ellenkezőleg, az újítást gúnyolta-e ki –, mert minket a talált szomorújáték folytán jobban izgat a könyvecske legutolsó lapjára nyomtatott szerzői búcsú-megjegyzés: „Következendő Munkáimat pedig Férjfaimnak tellyes bizodalommal ígérem és ajánlom, előre hizelkedvén magamnak azzal, hogy ha Tragédiáim köz-fényre jöhetnek (mellyek közül egy Darab már idegen nyelvre is által fordittatott) legalább mint egy jóra törekvő Tagját a' Társaságnak el fognak szenvedni.”¹¹ Eszerint *A' búsongó Ámor* szerzőjének 1806-ban legalább egy drámája készen állt, sőt az már egy idegen nyelvre is lefordítottatott, és több más tragédia megírását tervezte, hogy „Férjfaiai társaságának”, hazájának azokat átnyújtsa!?

Wándza az Arad megyei Szilágyperecsen községben született 1781-ben, református lelkészi családban. Képzést tanult Kolozsvárott, a színészettel dekorációfestőként már diákkorában találkozott. 1804–1805 táján három erdélyi diáktársával együtt Bécsbe ment, hogy ott Hess Mihály professzornál tanulja tovább a festészetet. Ezt Kazinczytól tudjuk, aki Wándzát először egy 1807. április 24-én kelt levelében említi mint *A' búsongó Ámor* szerzőjét.¹²

Wándza talán már kolozsvári diákkorában vagy az Erdélytől Bécsig terjedő útja közben szerzett élményei hatására, mindenesetre legkésőbb Bécsben a színház bűvkörébe került. Nem kisebb embertől tanulta el a színpad titkait, mint a Theater an der Wien építetőjétől, a híres Schikanedertől. Emanuel Schikaneder mestere volt a látványos díszletezésnek, a sok színészt mozgató, tömegjelenetekre is építő, kidolgozott rendezésnek. (Nem utolsósorban színműveket is írt, és persze ő alkotta Mozart *Varázsfuvolájának* a librettóját.) Nem csoda hát, hogy miután Bécsből hazaindult,¹³ Wándza „egy Trupp” alapítását tervezte, s hamarosan fel is állította Kolozsváron „Thália templomát”.¹⁴ Wesselényi Miklós halálával (1809 októbere) a magyar színház nehéz helyzetbe jutott. Wándza még az 1810-es áprilisi kolozsvári országgyűlések előtt segítséget kért Wesselényi özvegyétől, Cserey Helénától, aki a patrónus nélkül maradt kallódó társulatnak átengedte a lovardát. Wándza falat

11 WÁNDZA Mihály, *A' búsongó Ámor...*, 63.

12 Kazinczy több más levelében is foglalkozik Wándzával. Egy színdarabjáról tud, de nem nevezi meg, melyikről. L. KazLev IV., 563.; V., 490, 509.; VI., 58.; VII., 33.

13 Hazafele Debrecentől Nagyváradig gyalog tette meg az utat egy társával, Nagy Pistával együtt. Váradon fogadó helyett egy koporsóban halt a színpad alatt. L. KÁLI NAGY 2009, 185.

14 RÁCZ 1856, 17.

bontat, vakol, fest, selymeket hozat külföldről: a lóistállóból három hét alatt pompásan dekorált színháztermet varázsolt a saját költségén (akkori 2000 forint).¹⁵ Május 19-én Wándza saját művével, a *Don Fernando és Eugéniával* indítanak.¹⁶ De csak tizenkét színészük van, ezért a fáradhatatlan szíinigazgató Pestre utazik, hogy további játszó személyeket toborozzon.¹⁷ 1811-ben Döbrentei lelkesen így számol be Kazinczynak Wándza sikereiről:

„Vandza, a Kolozsvári Magyar Theátrum Igazgatója, annyira igyekszik, hogy a Gubernator¹⁸ neve napján győzedelmet víva [...] Orfeus és Euridice adatott [...] A Dekorációk bájolók, erősen bájolók.”¹⁹

Kazinczy nem osztja Döbrentei lelkesedését, sőt epésen megjegyzi, hogy:

„Melly bájolók lehetnek azok a Dekoratiók! Melly felette könnyen kielégíteti magát Kolozsvár!”²⁰

Akárhogy is volt, Wándza két igen gazdag és sokoldalú színházi műsort termő évadon át állt a társulat élén, melynek létszámát tizenkettőről huszonnégy főre növelte. Kiváló érzéssel vont össze jeleneteket, használt látványos (nem olcsó) színpadtechnikát, és értett a kettőzéssel szereposztáshoz.²¹ Az egy szerepkörre berendezkedett vándorszínészeti gyakorlaton éppen a sokszor nélkülözhetetlen szerepkettőzésekkel tudott lazítani. Ő maga a hősi szerepkörből, a kolozsvári társulata másik oszlopos tagja, Gidófalvi Jantsó Pál pedig a komikus szerepkörből a kettős szereposztással tudott kitörni. Ezáltal Wándza megtette az egyik legfontosabb lépést az átlényegülő, azaz fizikai adottságain szellemi alakítókézségével felülemelkedni képes romantikus művészet felé.²² Nemcsak nagy lendülettel gyűjtötte a színházpártoló közönséget, a kárpitozott, rojtozott páholyokat Bécsből, a függönyöket és egyéb selymeket még nyugatabbról hozatta, hanem alapos dramaturgiai tudással

15 „oly szép, oly fényes és pompás [...]: melynél szebb nem volt és nem is lesz [...] soha a magyarnak! [...] Az egész színház ki volt festve belülről, hol Vándza úr minden ecset vonással remekelt.” RÁCZ 1856, 17.

16 KÖNYVES 1834, 142.; FERENCZI 1897, 509.

17 Ferenczi közli a tizenkét új színész nevét. FERENCZI 1897, 233.

18 Gróf Bánffy György (1742–1822).

19 Döbrentei Kazinczyhoz, 1811. május 20. (KazLev V., 532.)

20 KazLev IX. 4. A széphalmi mester voltaképpen nem ismerte és nem becsülte nagyra Wándzát. Egy korábbi levelében Kis Imrének a rézmetsző Wándzáról megjegyzi, hogy: „félbemaradt művész” (KazLev VIII., 610.).

21 BARTHA 2010, 100–110.

22 Egressy Gáborig előremutatva.

és biztos művészi érzékkel rendezett és játszott. Új témákat és új formanyelvet teremtet a színpadra, sok új darabot mutatott be. Shakespeare-t és Schillert oly sikerrel vitte színre, mint a már népszerűbb tucatarabokat, Henslert, Kotzebue-t.

Nem véletlen, hogy Döbrentei Gábor Kolozsvár új darabokra éhes közönségének, akik *Hamletet*, *Othellót*, *Lear királyt*, *Romeo és Júliát*, *Makrancos hölgyet* már láthattak, éppen „a Játékszín körül hazafiúi tűzzel fáradozó” Wándzának fordítja le a *Macbethet*.²³ E tragédiát, a jóval bonyolultabb dramaturgiájú *Lear király* sikeres előadásainak tapasztalatával, Wándzáék 1812. április 11-én be is mutatják. Jól átgondolt, szükségszerű színösszevonások és szerepkettőzések, valamint a szemtanú színész szavait kölcsönözve, „hitel felett álló”²⁴ dekorációk jellemezhetik e produkciót. Pár évvel későbből fennmaradt *Macbeth*-színlapok utalnak vissza a Wándza által megteremtett színpadképre. Lehetett ott „bűbáj-lámpa” (Laterna Magica a IV. felvonáshoz), árnyjáték, görögtűz. Nagy tetszést arathatott „egy ujonnan festett egész nagyságu Erdős térség, hol a’ Pokol tüznél főznek a’ Boszorkányok”, és a’ „Bűbajos üst, melyből kék láng közt ki ugrálnak a’ jövendőlkő Gyermekek [...] Koronásan, véres fővel, pántzélosan”, vagy a „Nyoltz királyok elő tűnése valóságos Optikai mesterséggel egy esmeretes Hazafi Művész által”, stb.²⁵ Wándza *Macbeth*-előadását azért érdemes kiemelni, mert a talált szöveggel, habár stílusa nem annyira, dramaturgiája sok szinten erősen rokonítható a *Macbeth*-tel: mindkét dráma kereteit feszíti a tragikus jellemek rögeszméinek kibontatlan mélysége és a borzongató látványosságok sűrű felszínre törése.

23 Döbrentei így ír Kazinczynak: „Wándzának akarom dedicalni, mivelhogy a’ Játékszín körül közmegvallás szerint hazafiúi tűzzel fáradozik.” L. KazLev VIII., 532. Döbrentei már 1808 körül tervezhette a *Macbeth*-fordítást, Kazinczyt kérdezgette a maga *Macbethjéről*. Kazinczy talán 1795 miatti meghurcoltatása nyomán azt állította, hogy elégette azt. Pedig megvan. L. KAZINCZY 2009, 303. Döbrentei Wándzának készített, még prózára szerelt *Macbethje* viszont máig nem került elő. Azonban Döbrentei előállt egy jambusokban fordított második változattal, ezt az 1825-ös pozsonyi országgyűlésen mutatták be, majd 1830-ban a fordító remek tanulmányával együtt Széchenyinek dedikálva megjelent. L. DÖBRENTÉI 1830.

24 RÁCZ 1856, 17.

25 FODOR 1939, 14.; BARTHA 2010, 101.

Wándza pályája tehát fényesen felfelé ível, amikor 1812 júniusában elhagyja Kolozsvárt, belefáradva a magisztrátussal vívott harcába a színház függetlenségéért.²⁶ Előbb talán Marosvásárhelyre megy, ahova erőt és pártolást gyűjteni akkoriban a kolozsvári színészek rendszeresen át-átvonultak. Aztán Nagyváradra szerződik. Váradról, ahol ismét színházigazgató, két évig ki sem mozdul, „hogya a honatyák ne nehezteljenek”.²⁷ 1818 végétől Aradon, majd Miskolcon, később Szegeden találjuk. Szegeden a legvészesebb időkben, termést elverő jégesők, árvizek és himlőjárvány idején engedélyt szerez a színjátszásra, majd, hogy a tűzvésztől ne tartson a színház miatt Szeged városa, megszervezi az első nyári szabadtéri előadássorozatot sok muzsikával és tűzijátékkal...²⁸ Úgy tudjuk, hogy 1820 után nem annyira a színészetnek, mint a díszletezésnek és a festészetnek él. Az 1834–35-ös évadban Kassán díszletez, talán játszik is.²⁹ Pesten a Kis-Híd (ma Türr István) utcában volt műterme. 1848 után 1854-ben bekövetkezett haláláig Miskolcon dolgozott. Kevés festői munkája maradt fenn; nagyméretű történelmi képeket,³⁰ portrékat (színészportrékat is)³¹ és csendéleteket is készített, Kund vezérről készült ún. vezérportréja a Hermann Ottó múzeumban,³² Habsburg I. Ferdinándról készített olajfestménye a József Attila múzeumban Makón található;³³ egy neki tulajdonítható kép a nagykállói megyeházán, egy ikonosztáz Homrogd görög-katolikus templomában, egy Kazinczy-allegória a Nemzeti Galériában.³⁴

26 A városi előjáróság igényt tartott még a jutalomjátékokból befolyó jövedelmére is a színháznak, csak a 30 páholy bérleti díja maradt meg a színháznak. Wándza új pártolókat igyekezett találni a magyar színjátszásnak, de a németnyelvű színjátszás fölényét, melyet Bánffy és Rhédey grófok maguk is tápláltak, nehezen viselte. FERENCZI 1897, 227.

27 INDIG 1991, 38–40, 43–46.

28 SÁNDOR 2007, 112.

29 KLESTINSZKY 1878, 10–11.

30 „1828-ban Pesten ki volt állítva egy 11 láb magas és 8 láb széles képe *Mátyás király és Beatrix hercegnő találkozása* cím alatt, és az *I. Mária királynő eljegyzése Zsigmond brandenburgi herceggel* című festménye. Jó csoportosítás, élénk színezés jellemzi ezeket. [...] Csendéletképeket festett és festményeiben sok a természetesség”. NAMÉNYI 1906, 188.

31 Festett portrét Székelynéről és Dérynéről. L. NAMÉNYI 1907, 215.

32 A vezérportrét festésének divatja a 17. század elejéig nyúlik vissza, amikor főúri családok nemzeti történelmüket összefoglaló ún. ősgalériákat festetnek. Magyar hősookról készült rézmetszetsorozat volt a nürnbergi Nádasdy Mausoleum 1664, ennek másolataként Bécsben összeállították 100 magyar vezérportréból 1793 a Batthyány-ősgalériát.

33 A festményt 2006-ban restaurálták, 1831-es keletkezésűnek állítják, és a festőt ismertető szövegben három a Nemzeti Galériában őrzött képéről, és hat drámájáról tudnak. www.restauratorkamara.hu

34 www.szineszkonyvtar.hu

Bár magyar színi kritika még alig létezett, idézett forrásaink alapján leszögezhetjük, hogy Wándza korszerű színházat teremtett, tudatos dramaturgiával kidolgozta előadásait, merész tömegjeleneteket, látványos színpadképeket alkalmazott, rendezései sikert arattak. És amennyire a napóleoni háborúk válságos évei, majd egyéb körülmények engedték, mindenütt ünnepelték benne a színészt, aki estéről estére új és új drámák főszerepével lepte meg közönségét. Az 1811–12-es kolozsvári évad a legelső magyar Shakespeare-évadként ismeretes: ez is nagyban Wándza érdeme.

Színműveinek, illetve fordításainak bemutatóiról rendelkezünk néhány adattal, de a különböző forrásokból származó adatok között eltérések vannak. *Az átok* ismeretéről, fogadtatásáról egyetlen biztos dokumentum sem bukkant elő.

Könyves Máté három, Ferenczi Zoltán négy, Szinnyi József hat drámát tulajdonít Wándzának. Találunk Ferenczi monográfiájában két olyan csak cím és nem szerző szerint ismert drámát, amelyeket Szinnyi József (leginkább Bayer József nyomán) már bizonyossággal Wándzának tulajdonít. Van egy Wándza-dráma, amelyet Ferenczi nem jegyez, bár Könyves Máté és majd Szinnyi igen. Ferenczi viszont tud egy olyan Wándza-drámáról, amelyről senki más nem közöl adatot (leszámítva Takács István internetes szócikkét, amely ugyanakkor összesen három Wándza-drámát sorol fel). Érdekes, hogy Könyves Máté négy, Ferenczi Zoltán egyetlen drámafordítását ismeri Wándzának. Lássuk tehát a drámákat, bemutatókik valószínűsíthető időrendjében haladva (Ferenczi és Bayer, illetve néhol Csery-Clauser nyomán):

Don Fernando és Eugenia v. Szerencsétlen szerelem című vitézi játék 5 felvonásban. Előadták Kolozsvárott 1810. május 20-án és szeptember 27-én.³⁵ Mindhárom alapforrásunk jegyzi.

Horrides, héroszi dráma 5 felvonásban. Kolozsvárott bemutatták 1810. augusztus 9-én, az év negyvenedik bemutatójaként, nagy (415 ft) bevétellel.³⁶ Ferenczin kívül csak Takács István tud róla; nála a bemutató dátuma július 9-e.

Az *Orpheus és Euridiké* című énekes játék 3 felvonásban tulajdonképpen Gluck műve Wándza díszletével és vagy a maga, vagy Kónyi János fordításában. Könyves Máté, Ferenczi és Szinnyi is Wándza neve alatt tünteti fel

35 FERENCZI 1897, 227, 509. Csery-Clauser Mihály szerint a bemutató május 19-én volt. l. CSERY-CLAUSER 1942, 264.

36 FERENCZI 1897, 233.

az előadást. Előadták Kolozsvárt 1811 tavaszán. A bemutatóról, Wándza remek díszleteiről Újváry Krisztina 1811. május 20-i levelében számol be Döbrentének, majd Döbrentei ír erről Kazinczynak.³⁷

Wándza fordításában adták a kolozsváriak Kotzebue *Rang és szerelem* című szomorújátékát 5 felvonásban 1812. március 7-én.³⁸ Ferenczin kívül Könyves Máté közli ezt az adatot.

Nagyváradon ponyván megjelent 1817-ben a *Zöld Marci, vagy az útonálló haramia* című vígjáték 3 felvonásban. Említésre érdemes, hogy Wándza szinte friss hírből meríti témáját, hiszen a fiatal sárréti betyárt 1816. novemberében fogták el és végezték ki. Hogy műfaja miért vígjáték, e kérdés csak tovább csigázhatja érdeklődésünket az elkallódott kiadvány iránt. Később Jókai, Petőfi és mások is feldolgozták a Zöld Marci-témát. Honnan, honnan nem, Wándza *Zöld Marcijáról* többen tudni vélik, hogy az első betyár-témájú drámánk, melyben cigányzene és -tánc és magyar műdalok is felcsendülnek, és természetesen a társadalom alsóbb rétegeiről is szól, betyárok mellett szerepel benne hazudós juhász, kikapós menyecske, stb. Ferenczi úgy tudja, hogy e drámát előadták Kolozsvárott 1820 januárjában és februárjában, majd 1823. február 9-én.³⁹ A *Zöld Marci* egy későbbi előadása Miskolcon volt 1830. február 28-án. Valószínű, hogy Nagyváradon és Wándza további „állomásain” már 1817-től játszották a Zöld Marcit. Említésre érdemes, hogy 2006-ban a nyíregyházi Vidor fesztiválra Koleszár Bazil Péter (Kazán István Kamaraszínház) rendezett egy Zöld Marci előadást, és forrásául Wándza munkáját nevezi meg!

Wándza *Mózes* című 3 felvonásos drámáját már 1818. március 14-én játszották (hogy hol, nem tudni), Szinnyi szerint Kolozsvárott 1828. december 16-án mutatták be, Ferenczi azonban itt nem közli a szerző nevét.⁴⁰ Könyves Máté nem ismeri.

Ferenczi a *Hunyadi László (halála)* című 5 felvonásos szomorújátékot sem tudja szerzőjéhez kötni, de azt közli, hogy kolozsvári a szerző, s hogy Kolozsvárt 1822. március 12-én mutatták be, majd Rozsnyón 1830. november 27-én.⁴¹ Szinnyi is tud e műről.

37 FERENCZI 1897, 520.

38 FERENCZI 1897, 522.

39 FERENCZI 1897, 527.

40 FERENCZI 1897, 519.

41 FERENCZI 1897, 514.

Az álom, vagy a pokolnak tett eskü betöltésére rendelt borzasztó éjjél című Wándza-drámáról Könyves Máté és Szinnyei közöl adatot. Ezt a feltételezhetően Faust-témára írt művet Kassán mutatták be 1837. április 2-án.⁴²

Végül, Könyves Máté 1834-es *Koszorúja* tartalmaz még két Wándza-fordítást, mindkettőt a szerző nevének jelzése nélkül: ezek a *Száműzöttek* és a *Thronus fénye az érdem* címet viselik.

Az átok, vagy a' Büntelen Vétkesek

Végre forduljunk a megtalált Wándza-dráma felé.

Ez a szomorújáték a klasszicizmus és a romantika találkozási vidékén jött létre, *eredetdrámának* is nevezhetnők, mint az *Oedipuszt*. Ugyanakkor több más besorolás is illik a kéziratra. A legszembetűnőbb, hogy schilleri *végzetdráma*, mely a *Messinai menyasszonyra* hajaz, csak hogy annak témáját, szereplőgárdáját és cselekményét több mint kétszeresére növeli. A romantikus végzettragédia összes dramaturgiai fogását megtaláljuk e szöveggönyv lapjaiban. Ráadásul, *Az átok* tartalmazza a német-osztrák lovagdráma-hagyomány, illetve az abból kinövő *Trivalliteratur* (Kotzebue drámái) számos jellemző tulajdonságát. *Sturm und Drang tragédia*, ízig-vérig *gótikus rémdráma* is. A 19. század eleji magyar színpad láthatott (volna) benne áltörténelmi érzékenyítő játékot vagy *ellen-lovagdrámát* akár. Mindenesetre, kéziratunk szerzője arra vállalkozott, amire a *Sturm und Drang* „felesküdt”: hogy „a felvilágosodás morális vizenyőitől szürkére unalmasított korban az emberek képzeletét izgassa, érdeklődésüket csigázza.”⁴³

Az átok, vagy a' Büntelen Vétkesek egy folyton változó arcot mutató, kiúttalannak tűnő identitáslabirintus. Az útvesztő több dimenzióra kiterjed: térben, időben, a társadalmi hierarchiában, a lelki és szellemi lét színterein át és a nyelvvel kifejezhető tartalmakban is ott húzódik. Mindenütt bujdosó, önmagát marcangoló, álcázva menekítő, saját eredetét, hovatartozását alig vagy tévesen ismerő, sejtelmes rébuszokban beszélő száműzöttek tévelyegnek. Elűzött, kicserélt, ellopott, bebörtönzött, lelki terror (az átok és annak kényszerképzete is zsarnokság) alatt tartott személyek. Csak két-három szereplő hiszi azt, hogy valamennyi szabad akarattal mozog és dönt vágyai, célkitűzései elérése érdekében.

42 SZINNYEI 1913, 837–839.

43 SOLT 1933, 34.

A dráma cselekménye

Tizennyolc évvel a drámai cselekmény kezdete előtt egy (feudális) várban szétesett egy család: ekkor tudták meg a szülők, hogy (testvérekként) vérfertőzésben éltek, ezért hanyatt-homlok elmenekültek vezekelni, a vár körül teljesen gyanútlanul élő emberekre hagyva saját három gyermeküket (ikerfiaikat és leányukat), valamint a vár elhalt úrnőjének két félárva gyermekét (egy fiút és egy lányt). Mielőtt a bűnös, vérfertőző anya világgá indult, rosszat sejtve kicserélte a két nagyjából egyidős kislány – a sajátja és a rábízott – személyazonosságát bizonyító apróságokat, főként egy aranyláncot. Keresztesháborúból hazatérve hamarosan beköltözik a várba a félárva gyermekek atyja, Sziklavári. (Az ő gyermekágyban meghalt felesége halála előtt az utóbb vérfertőzőnek bizonyult várúrnőre bízta a két gyermekét.) Sziklavári megszabadul azoktól a gyermekektől, akik nem az övéinek tűnnek: az idegennek vélt kislányt, Saroltát dadájával együtt a vár egyik tornyába zárattja, kenyéren-vízen tartja, a két ikerfiút a Várnaggyal az erdőbe küldi, hogy ott megölje őket. A Várnagy megszánja a fiúcskákat, és egyiket egy pásztorra bízta, a másikat katonák veszik magukhoz. Nemsokára Sziklavári valódi fiát, Kálmánt cigányok rabolják el, de megmenti egy remete, aki Erdélybe vándorol vele koldulni, ahol is a fiú kiment a folyóból egy másik fiút, kap cserében egy ezüstserleget, majd visszavándorol a vár közelébe. Ott Kálmán beleszeret a vár úrnőjébe, Bellába, aki valójában nem Sziklavári leánya, hiszen őt korábban elcserélték. Bár egy gazdag lány és egy koldus kapcsolata reménytelennek látszik, Kálmán egy ízben – már a dráma idejéhez egész közel – leüt egy vitézt, mert páncélt, vértet akar szerezni magának, hogy kiálljon a férjhez adandó Belláért vívott lovagi tornán maga is. Akire kétségbeesetten lesújt Kálmán, az a valamikor általa Erdélyben megmentett fiú, Török Gyula. Közben Belláért két további ifjú vív életre-halálra: Endre, az Esmeretlen Levente és a Fekete Lovag. Bella Endrébe szerelmes, aki megmentette egy sebzett vadkantól egy vadászaton, Sziklavári viszont a Fekete Lovaghoz akarja kényszeríteni. Ugyanis Endre a vadkan ártalmatlanná tétele közben egy vadászebet elpusztított, amiért bosszúból a kutya gazdája – a szepesi gróf – rátámad Endrére; Endre önvédelemből megöli a grófot. Ezért Sziklavári az amúgy becsületes Fekete Lovagot arra biztatja, hogy ölje meg ellenfelét.

A dráma jelene ekkor kezdődik, hajnalban az erdőben, ahol a vérfertőző valamikori várúrnő álruhában, Jóslónőnek öltözve visszatér, és kiszabadítja Saroltát a vártoronyból, elkéri aranyláncát, s ebből rájön, hogy a kicserélt

lány nem az ő gyermeke, a láncot pedig egy leterített őz szarvára aggasztva küldi Sziklavárihoz. Sziklavárinak lelkiismeretfurdalása támad. Ezután találkozik a Jóslónővel, nem akarja átengedni neki a várat. A Jóslónő nem is kéri, csak a saját leányát szeretné látni. Bella azonban nem ismeri fel a Jóslónőben az édesanyját. Mégis, a Jóslónő majdnem végig Bella mellett marad. Amikor visszasiet Saroltához, az erdőben találkozik férjével, a Vándorral, aki hosszú szentföldi zarándoklás után, megtévelyodva visszatért hajdani boldogsága színhelyére, és Kálmánnal lakik egy közeli barlangban. A Vándor ekkor találkozik a két ifjú lovaggal, akiknek ő az apjuk, de erre nem jönnek rá. A Jóslónő hallgat, végül szemtanúja annak, hogy fivére, azaz férje kétségbeesve leveti magát egy szakadékba, amikor a Jóslónő sejteti vele – de csak sejteti –, hogy ő a volt felesége. Bella és a két lovag élet-halál hajszában tölti az éjjelt a várban, a kísértő Nőszellem többszöri beavatkozása sem menekíti meg őket a haláltól: Bellát véletlenül lenyilazza Endre, mert a Jóslónőnek véli, aki a köntösét Bellára terítette. Tévedését belátva, Endre törébe dől. A Fekete Lovag menyasszonyától megfosztva leszúrja a Jóslónőt, aki utolsó lehetetével még bevallja, hogy a Lovag és Endre ikertestvérek voltak, az ő fiai, és Bella a testvérük volt, amint neki leánya. A Fekete Lovagnak sincs már más választása, végez magával. Az életben maradt Kálmánt és Saroltát valódi apjuk, Sziklavári elébe vezetik. Földrengés és harangzúgás közepette ér véget az éjjel, a dráma egyetlen napja.

Az átok, vagy a büntetlen vétkesek ellentétpárokba fűzhető alaptémái: birtokvágy és önvád, szerelem és féltékenység, szeretet és gyűlölet, hűség és árulás, a társadalmi lent és fent találkozása, látszat és lényeg összekeverése, magán- és közerkölcs közötti szakadék. A drámai cselekményszálak a sorstragédia szabályai szerint gombolyodnak. Bár van egy szereplő – Sziklavári – aki alapvetően a gonosz princípiumát testesíti meg, a drámát mégsem a jó és rossz szembenállása mozgatja, hanem a tudás és a nem-tudás, a szabad, illetve a rögeszméktől rabságba kényszerített emberi lélek. A dráma hőseit végzetes tévedéseik határozzák meg, késő felismeréseik romboló hatására omolnak össze. Elhagyott, elvesztett, kitett és felcserélt gyermekek, magukat kiválasztottnak vagy épp ellenkezőleg, áldozatnak érző boldogtalan szülők kergetőznek végig az öt felvonáson.

A végzetdráma sablonjain túl megkockáztatható az a kijelentés, hogy a véres végkifejlet kétszeresen is shakespeare-i: a szerző a tucatnyi halálba torkoló szenvedéssel a tragikus nézőpontot, a minden költői igazságszolgáltatást

cáfoló megmaradókkal pedig az ironikus látásmódot ötvözi egybe. Freuddal szólva, e dráma borzongató cselekményének mozgatórugója a félelem, a gyász, a szégyen és a biztonságvágy zsarnoksága, azaz a halálösztön. A testvérszerelem Wándza hőseinél, akárcsak Schillernél és sok más korabeli műben,⁴⁴ nem tudatos választás, hanem végzetes fel nem ismerés következménye.

A drámai konfliktus mintegy a múltból támad, elfedett, betömődött forrásánál két igazi atavizmus áll, a törzsi világ maradványai: egyrészt a szülés körüli homályos félelmek, másrészt pedig a család (szülők és gyermekek) szentségét megsértő birtokszerzés, a fennmaradás ösztönének parancsa. Az ikreket szült, gyermekágyán még alig eszmélő anya mellől valaki a rokonságból saját magtalansága okán ellopja az egyik csecsemőt. A tettet elhallgatja, azaz varázslónő átkává dagasztja a családi legendárium. És mivel három nemzedéken át mindig a lovagi torna bajnokának jár az eladó, vagyont örökítő, fitestvér nélküli hajadonlány keze – az átok e merev férjszerző szokás által beteljesedik.

A drámai cselekmény (mint Schiller *Messinai menyasszonyában*) hajnaltól hajnalig tart, egyetlen napba sűríti két nemesi család három generáción át tartó összefonódását, egymásnak feszülését és széthullását egyazon birtokon belül, ahol a hagyományos értékrendhez való ragaszkodás önmaga ellentétébe, gonoszságba, sőt tébolyba, pusztulásba és önpusztításba csap át. A helyszín egy elátkozott romos vár omladozó tornyaival, termeivel és kriptájával, a vár környéke, erdőség, barlang, keresztút. Mindez a magyar honban; a dráma egy pontján két honról is szó van, tudniillik néhány szereplő beutazza Erdélyt, Hétvár honát, és ennek nagy jelentősége van a cselekményre nézve, mert két elveszettnek hitt fiúgyermek onnan kerül elő.

A szöveggönyv huszonnégy szereplőt sorol fel. E névsor nem a játszó személyek első színre lépését követi, nem is nemük vagy családi hovatartozásuk szerint. Sok a beszélő név. Az első három és egy később sorra kerülő szereplő nevéhez pontosító magyarázatot is fűzött a másoló-író. A szereplők négy szinthez tartozva népesítik be a dámát. A legfelső régióban az emberi léten túli lelkek, a bosszú és a gondviselés nevében kísértő szellemek várják, hogy mikor

44 Köszönettel tartozom Tar Gabriella-Nórának, aki Wándza drámája kapcsán felhívta figyelmemet Ludwig Tieck *A szőke Eckbert* című regényére (*Die blonde Eckbert*, 1797), hogy tudniillik Wándza Schiller és Kotzebue Kolozsváron sűrűn játszott művei mellett talán más német kora-romantikus alkotásokból is inspirálódhatott. Valóban, Tieck regénye a természetbe és magányba menekülő, maguk eredetét nem ismerő fiatalok bűnbe és pusztulásba torkolló története és Wándza drámája között fellelhető néhány hasonló vonás. *Az átok* lehetséges forrásairól majd később bővebben szólunk. (K.Zs.)

avatkozzanak bele a hús-vér szereplők közt bonyolódó cselekménybe. A szülők és gyermekek két szintje, illetve az egymásmellettek között egyaránt végletes szenvedélyek feszülnek, szerelem, gyűlölet, bűntudat, harag és mindenkor félreértés köti össze őket kibogozhatatlanul. Senki sem a maga valódi helyén él – sínylődik, az erdélyi nemes atyát kivéve, aki szabad elhatározásából utazik el barátjához és közben azt reméli, hogy eltűnt fiát a tágabb honban megtalálja – vágya be is teljesül. A dráma helyszínét képező vár tizennyolc évvel korábbi tulajdonosai visszatérnek elhagyott birtokukra, de nem megbékélni: hanem azért, hogy szenvedésük véget érjen, s hogy három egymást és őket sem ismerő gyermekük végzete beteljesüljön. Az igazságszolgáltatás teljes hiányában végül a várat bitorló atya magához ölelheti ellenségnek hitt, megalázott, elkínzott, tőle elborzadó két gyermekét.

A mellékszereplők a társadalom alsóbb rétegeit képviselve az átok hatósugarától is távolabb állnak.

Jelentős szerepük van bizonyos állatoknak, tárgyaknak, természeti jelenségeknek is a drámában: ezek az elemek a végzetdrámák meg a lovagregények szokásos kelléktárából származnak. Minden elveszettnek hitt tárgy úgy kerül elő, hogy miközben megdöbbenő felismeréssel szolgál valamelyik hős számára, felgyorsítja a cselekményt, mely, mint egy gépezet, a felismerések következményeivel tulajdonképpen már nem számol. Aranylánc, vándorbot, buzogány, ezüstserleg, altatót tartalmazó pohár, számtalan kard, tör és kereszt veszi körül a vergődő hősöket. A tárgyak érzelmi töltetét csak fokozzák az állatmotívumok. Az őzecske és a bagoly a szereplők közti játszmák egyes stádiumát fejezik ki, így fenyegető üzenetté vagy tetté válnak. A barlangban tengődő szereplők körül ólálkodó kígyók és farkasok jelentése nyilvánvaló. A csiga az egyik legszebb motívum, talán közvetlenül a *Lear király* sziklajelenetére emlékeztet, ahol Edgar a tenger meredek partján „cápakaprot” szedő embert saját fejéhez, bogárhoz és egerhez méri. A csiga igaz és hamis tükör egyszerre: halálba kergeti a tébolyában igazat szóló Vándort.

A tárgyak, állatok és kataklizmaszerű, végítélet-hangulatú természeti jelenségek (földrengés) a darabban a tudatosulás pillanatai lehetnének, de a végkifejlet felé rohanó tempón belül az emberi lét fokozatos süllyedését kísérik jelenből a múltba, elevenből a holtba, világosból a sötétbe, öntudatosból a tébolyultba.

A töményen gótikus rémdráma legsötétebb alakja Sziklavári, a népmesékből és mondákból ismert ördögi zsarnok. Igazi középkori kényúr. Egyszerre antik és modern drámahős. Kegyetlen önbíráskodásával tulajdonképpen önmaga ellen is fordul: amikor váratlanul eltűnik a szülőpár, akik az ő, anyjuk nélkül maradt kisgyermekét befogadták, a kereszteshadból megtért Sziklavári „hálából” elűzi illetve bebörtönzi a frissen szülei nélkül maradt két gyermeket – pedig azok voltaképp kicserélt gyermekek, saját utódai. Sziklavári Kisfaludy *Stibor vajdájának*, Shakespeare *Macbethjének*, *Claudiusának* és sorolhatnám, hány gonosznak, illetve Calderón Basilio királyának különös keveréke. Megmerevedett személyiség, fondorlatosan kíméletlen, képmutató és boldogtalan egyszerre. Amikor előtte áll a Jóslőnő, aki igazán ismeri őt, így alkudozik vele és maradék lelkiismeretével: „magammal hurczollak a másvilágra... (: *félre* :) Haljon inkább ő, mint én kényes nyakamat önként a borzasztó bakó pallosa alá nyújtsam!” (1.13.). Őt magát is sújtotta a sors, hiszen felesége belehalt második gyermekük szülésébe, míg ő kereszteshadjáratot vezetett. Csak-hogy lelkét a szenvedés nem nemesíti. Wándza e torz hősét nem sújtja a költői igazságszolgáltatással. Életben marad mindkét gyermeke, akiket voltaképpen az ő kegyetlensége kergetett az emberi lét legkiszolgáltatottabb állapotába. Ám e gyermekek méltatlan szenvedésükben találkoznak valamilyen emberi részvétellel, és ettől erősebb és jobb emberré válnak. Sziklavári halottnak hitt fiát felleli, és a másénak vélt, „ennek megfelelően” szinte halálra sanyargatott, bebörtönzött lányát élve visszakapja. A peripeteia izgatóan modern ambivalenciája zárja e hős sorsfordulatait: nyilvánvalóan nem érdemli meg az életben maradást, sem gyermekei megtalálását, ugyanakkor egyféle büntetés – átok felsejlik: ugyanis gyermekei nem hasonlítanak hozzá, megmenekvésüket nem neki köszönhetik, így nem biztos, hogy őt megszeretik.

A Nőszellem rendkívül ellentmondásos figura. Egyrészt mint az isteni gondviselés, másrészt mint a családi átok megtestesítője, a saját elszenvedett sérelmei jóvátételén fáradozó kísértet jelenik meg a darabban a feszültség egyes tetőpontjain; ekkor láthatatlan szellemből láthatóvá válik, valamely védelmezendő szereplő hasonmásaként, vagy a drámában kulcsfontosságú festmény megelevenedéseként villan elő. Legtöbbször megállítja a cselekményt, megakadályoz bizonyos eseményeket azáltal, hogy megzavarja a szereplőket, eltéríti az indulatok kitörési útját. Ugyanakkor, a Nőszellem az önbíráskodás keresztényietlen szelleme, maga a vendetta, a bosszúálló Erinnüsz, aki végül halálba kergeti az átok alatt sínylődő, ám valójában ártatlan hősöket.

A régi várúrnőt ábrázolja a vár legnagyobb festménye: a Sziklavári ellenfelelének, a Jóslónő anyjának a képe. Ez a festmény a Nőszellem által néha életre kel, sőt lesodor a falról más képeket, melyek a várat eltulajdonító új várúr családtagjait ábrázolják. Ő az, aki ikreket szült, tőle lopták el a fiú újszülöttet. Ez az elhallgatott tett járult hozzá az első testvérszerelemhez, melynek részese a Jóslónő. A Nőszellemet sokszor a „láthatatlan lelkek kara” – őrzőangyaloknak vagy boldog lelkeknek nehezen nevezhető –, inkább az Erinüsszek csoportja kíséri. E kar Wándzánál csak kísérő szerepet tölt be (Schiller *Messinai menyasszonyában* a kórus lényegesebb szerepet kap). A Nőszellem mindig a feszültség tetőpontjain jelenik meg, felbukkanása tükörszimmetrikus az öt felvonáson keresztül: 3–1–0–1–3 lehet a matematikai leképzése e kísértő nőalak megjelenéseinek, ambivalens beavatkozásainak a cselekménybe.

A dráma igazi kulcsszereplője a Nőszellem lánya, a Jóslónő: görög tragédiák látnokához hasonló, de sokkal szerveesebben része a cselekménynek, és nem mindentudó. (A Jóslónő a várat akkor hagyta el, amikor megtudta, hogy gyanútlanul a fivérével él házasságban. Szintén menekülő fivérét-férjét, feudális uradalmát, három gyermekét és az elhunyt Sziklaváriné által rábízott másik két gyermeket hátrahagyja. A két kislányt előbb gondosan felcseréli, úgy indul vezekelni. Az ő várat foglalja el, és az ő gyermekeit véli sajátjainak Sziklavári.) Míg Shakespeare kései színműveiben a két nemzedék között szakadékokat képző sorscsapások megnyugtató feloldássá, illetve a bosszú megbocsátássá szelődül, itt az átok romboló ereje a dráma folyamán nem csillapul. Természetesen csak a több generációs családi dráma okán juthat eszünkbe kései Shakespeare-színműhöz mérni ezt a minden ízében végzettről szóló drámát, melynek írásakor Wándza igazán meríthetett az általa rendezett és játszott Shakespeare-tragédiákból. Csakhogy a lélektani motiváció egyáltalán nem shakespeare-i az *Átokban*, hiszen a Sturm und Drang szellemében készül. Érdekes módon, fia elvesztésébe beletörődve, a Jóslónő csak a vártoronyban sínylődő leányát akarja viszontlátni, akivel szemben: kiment a toronyból, de a Várnagyra bízta, azaz érzelmileg faképnél hagyja. A Jóslónő a dráma legaktívabb figurája. Lendületét azonban csak rögeszméje irányítja, ezért nem tud segíteni rég elvesztett, a dráma folyamán viszontlátott férjének és fiainak, egyedül az átok, azaz a hozzá hasonló sorsot viselő leánya sorsa foglalkoztatja. De közben mégsem tudja megakadályozni a jól ismert, hiszen magán már elszenvedett tragikus félreértéseket. Mint az elítélt, készül a halálra. Ellenségének vissza tudja adni annak két gyermekét,

de saját családját nem tudja megmenteni, gépies révülete csak elősegíti az átok beteljesülését. Pedig a Jóslónő egybekapcsolhatná elárvultan bolyongó családtagjait, de a tragikus véletlenek és a szövevényes indulatok hálójában mind az öten meghalnak. Éppen szólhatna fiai kilétéről, de amikor megtenné, elhurcolják. Nem fedi fel kilétét a magát anyátlannak tudó lánya, Bella előtt sem, és rideg az elgyötört rablányhoz, Saroltához, aki pedig őt anyjának hiszi: „Szeretlek, szeretlek, mint isten az igazságot, magamhoz szorítani kívánnálak.” (1.12.) És: „Mit ér a szabadság annak, akinek senkije sincs a világon?” (3.2.) A Jóslónő ilyeneket válaszol: „Senki sem tudja, mi végre jött a világra.” (3.4.), vagy: „A remény legcsábítóbb tündére a kétes Jövendőnek...” (3.7.).

Mikor látja, hogy két ikerfia vetélkedik Belláért, saját húgukért, hogy az átok saját gyermekei életét is meghatározza, késlekedik és mulaszt: és így az Esmeretlen Levente tragikus félreértés miatt lenyilazza szerelmét, majd törrel végez magával (egyféle gótikus *Rómeó és Júlia*). A Fekete Lovag, akinek bosszúja és lányrablási terve céltalanná válik a szerelmesek halálával, végül saját anyját, a Jóslónőt öli meg, majd maga is holtan esik össze a szörnyű igazság súlya alatt. Ekkorra a tébolyba menekült apa már halott. Egy csiga után ugrott szakadékba, nejét keresni, aki valójában előtte állt, de ő nem ismerte fel rég nem látott, megöregedett társát. Előremutatóan modern hangnemet üt meg Wándza, ahogyan az önáltatást, a valóságtól menekülést, az álmokat mint cselekménymozgató, jellemformáló tényezőket jeleníti meg hősei által a színpadon.

A dráma ifjú hősei két egymásnak ellentmondó hagyományra vezethetők vissza. A felcserélt gyermekek története vígjátéki hagyomány (*Tévedések vígjátéka*, *Vízkereszt*), a kitett gyermekeké ellenkezőleg (*Oidipusz*, *Az élet álom*). Ismét Shakespeare-re utalhatunk, aki e két hagyományt kései műveiben oly egyedi módon összeszövi (*Pericles*, *Téli rege*, *Cymbeline*). Wándza azonban végzettragédiát komponál. Ifjú hősei sem a maguk, sem a mások valódi történetét nem ismerik. A lányok a vagyon továbbvitelének személyiségtorzító eszközei, fiúgyermek hiányában. Ez bevett klisé. Különös, hogy Wándzánál fiaik eltűnésébe beletörődnek a szülők; csak az erdélyi nemes, Török Balázs igyekszik megtalálni elveszett fiát (itt játszik felismertető szerepet a buzogány és az ezüstserleg). Az ő fia vezet nyomra mind a Sziklavári-fiú, mind a Jóslónő és a Vándor ikrei ügyében.

Bella elkényeztetett, de közben vélt atyjának teljesen alávetett helyzetben él. Az ő esküvőjére való készülődés áll a cselekmény látszólagos középpontjában. Irónia és szentimentalizmus, gótika és biedermeier vegyül alakjában. Vadromantikus Júliává lesz a tetszhalálban, a nyújtóztató helyen, de közben az atyai rend szentimentális elszenvedőjeként szökni nem mer szerelmével.

Sarolta az igazán ártatlan áldozat, vártoronyban sínylődik, senkije nincs, rezignált és szentimentális egyszerre, már-már éhen is hal, csak a Várnagy embersége menti meg. Vélt megmentője–anyja, a Jóslónő rögeszméjétől hajtva már-már véresen kegyetlen hozzá, de Sarolta mégis részvétet kelt környezetében, életben marad, hogy ugyancsak a lét aljáról előkerülő fivérével a gonosz várúr fellelt utódaiként, mint feketén fehér, ők tiszta lappal éljenek tovább.

Sziklavári férfi-szereplőpárja a vadonba és tébolyba menekült Vándor, aki a dráma ideje előtti kezdetben ellopott gyermekként nevelődött, és akaratán kívül házasodott össze lánytestvérével. Amikor kipattan a titok, összeroppan. A téboly izolál: felesége nélkül indul vezekelni. Egyszerre leari, glosteri és edgari figura a viharban és a számkivetésben. A tisztánlátás és a téboly pillanatai váltakoznak elméjében, hol a lét alján, hol várúrként látja magát és akként viselkedik. Íme, hogyan szólaltatja őt meg Wándza: „Nézd, a szükség minő vázat roncsolt belőlem, letépte rólam a bársonyt és szőrös bőrfoltokba göngyölt, szokott asztalomtól eltaszított s vad gyümölcsökre, hitvány alamizsnára juttata.” (2.1.); „Ki mondja, hogy jaj nekem? Vazallusok! ... Porba hulljatok méltóságom előtt! Ti jobbágyok vagytok és én a ti uratok... Nézzétek, e siránkozó nő pörgeti könnyeit... csecsemőjére... Ég, a te bocsánatodat kérem. Itt áll a halál előttem...” (2.3.). Ironikus, hogy éppen Sziklavári elveszett fiával él együtt a vadonban, kígyók és farkasok között, teli van részvéttel Kálmán iránt, és bár nem akarja megölni a szerencsétlen fiút, de állítja, hogy megtette, mintegy részvétből az árva iránt, és azt is, hogy márványsírt emeltet neki ő, a barlanglakó. Mindezzel fedezni akarja Kálmán elkövetett támadását az Ifjú Harcznokkal (az erdélyi eltűnt fiúval) szemben. A Vándor saját fiait nem ismeri fel (*Cymbeline*). A Vándor és a három ifjú jelenetei a barlangban a dráma stiláris csúcspontjai, szürreális, modern, a tudatalatti gyönyörű megnyilvánulása kora-tizenkilencedik századi irodalmunkban.

Túlzás volna Brontë-t és Dosztojevszkijt látni a büntudat, vezeklés, szkepszis Egyszerre mulattat és borzongat, ahogyan a roncs férfi nem hiheti el, hogy az agg dada az ő valamikori felesége.

A Vándor „nevelt fiát”, Kálmánt, Sziklaváritól a cigányok lopják el az

erdőben, amikor apja kedvenc buzogányával játszik. Nem lenne végzetdráma e dráma, ha ezt a lopott fiút nem mentené meg egy Remete, aki aztán másodmagával vándorolni kezd, Erdélyben koldulgat. Kálmán megmenti egy erdélyi kisfiú – Török Gyula – életét, megveszik tőle dupla árért a buzogányt, és adnak egy névjegyese ezüstpoharat, amellyel visszavándorol a magyar honba. De valójában a „társadalmon” kívül marad. Beleszeret a „magas” hölgybe, Bellába – ez egyszer jó kapcsolat lehetne, nem vérfertőző. Hogy a lovagi tornán ő is vívjon, páncélt akar szerezni, ezért megtámadja az Ifjú Harcznokot, akit gyermekkorában ő mentett ki a vízből. Apja, Sziklavári nem keresteti rég elveszett fiát, Bella, aki Sziklavári lányának hiszi magát, nem is tud létéről. Kálmán Wándza Edgarja (a *Lear*ből). Nem ölt, végül életben marad.

Az erdélyi apa és fia az eszményi összetartozást képviselik a drámán belül.

Bella két versengő kérője – két testvére – mintha a középkori lovagregényekből érkezett volna. Az Esmeretlen Levente és a Fekete Lovag ikerfivérek. Az ismeretlen vitéz Endre, aki egykor Bellát megmentette egy vadkan elől, de aki ugyanakkor önvédelemből megölt egy gróft, és innen kezdve léte rettegés. Bella szereti, de egybekelésük kilátástalan. Az ifjút Sziklavári meg akarja öletni a Fekete Lovaggal. Endre kész elszöktetni Bellát, a lány azonban atyai áldásra vár. Tébolyig fokozódik a feszültség: Bella tetszhalálának hírére a vesztére ott maradt Endre a vártorony és a kriptá között fel s alá bolyong, egyszerre betöri a színes gótikus ablakot. A ravatalon találja Bellát, de ekkor a Nőszellem és a Fekete Lovag közjátéka eltereli onnan. Mire visszatér, Bella már nincs a ravatalon: felébredt és menekül a Fekete Lovag elől. Endre a Jóslónőt véli látni, pedig annak köntösében éppen szerelme menekül a Fekete Lovag elől. Lenyilazza. Amikor megérti tévedését, törébe dől. Egyesülnek a halálban, a testvérszerelem átka alól csak a halál menti meg őket.

A Fekete Lovag gazdag kérő, maga a jó parti a zord atya szemszögéből. Kifogástalan késő-középkori téma. A gáncstalan lovag becstelen eszközöktől sem riad vissza. Mint remélt apóságban, benne is a gonoszság és a lelkiismeret küzd egymással. Zavart lelkét indulatai ide-oda kapdossák. Így szól az űzött, bealtatózott Bellához: „Angyal! mért mereszted pillanat nélkül ígéző szende szemedet rám? Megbántottalak? ... lásd, már csendes vagyok, mint te, szelíd, mint te...” (4.12.). És így: „A pokoltól vásároltalak nőül, drágán vagy megfizetve!” (4.11.). És anyagyilkossá válik, vetélytársából, szerelméből kifogyva. Bűnének súlya alatt végez magával is. Horror a javából.

Az ikerfiúk találkoznak anyjukkal, aki fel is ismeri őket, de, hogy a végzetes

véletlenek sablonja érvényesüljön, önhibáján kívül elmulasztja a szólást. A fiúk találkoznak a harmadik kóborló kitett fiúval, Kálmánnal is, és találkoznak apjukkal, a Vándorral. Wándza felvillantja a két vitéz emberségét is: részvétellel vannak a szegény Vándor iránt. Külön érdekesség, hogy mindkét fiú tudja a saját élettörténetét, de egyik sem gyanítja, hogy testvérére, szülőire találhat.

Lényeges szereplő a Várnagy: ő a hű szolga, aki ugyan nem szegül szembe nyíltan zsarnok urával, de mégsem tartja be gonosz utasításait. Az előzőtt fiúkat sem ölte meg évekkorábban, a fogoly Saroltát nemhogy megmérgezné, de életben tartja. Talán a dráma legnaturalisztikusabb epizódja a Sarolta éheztetésének, kínzásának vérfagyasztó részletezése. A Jóslónőben azonnal felismeri a vár hajdani úrnőjét, és ettől kezdve őt szolgálja.

Az Első Vadász új szolgálója a várúrnak, és ő az, aki leíjazzza az őzecskét a lánccal, és aki lelövi a baglyot a toronyról, hogy leessen a Saroltát fogva tartó lakat. Eszközember. Alakja a zsarnok félelmeit jeleníti meg (*Macbeth*), a zsarnokéi, aki rögeszmésen szabadulni próbál múltjáról és mindenkiktől, aki túl sokat tudhat róla.

A túlfűtött bosszú-történet háttere a „pártviszálytól szabdalt hon”, a „szájongó nép” halványan jelzett, tehetetlenül létét elviselő világa. Wándza mesze áll a *Stibor vajda* vagy a *Bujdosók* társadalomrajzától.

A drámai szerkezet hatvankilenc jelenetre aprózza az öt felvonást. A hajnalról hajnalig tartó cselekmény tempója egy percre sem lazul, a feszültség csúcspontjai egymást gerjesztik. A sejtelmes sodrás nem szűnik a számos felismerési pillanatban sem. A drámaíró úgy dúskál a látványos jelenetek zsúfolásában, mintha csak filmforgatókönyvet írna. Párbajt és rémálmokat, nyájas társalgást és gyilkolást, emlékezést és hallucinációt egyformán könnyeden, színesen és plasztikusan villant fel. És epizódról epizódra haladva a szövevényesen indázó cselekményen át, foglyai vagyunk a drámának. Kövesdi Boér Sándor, az *Erdélyi Játékos* Gyűjtemény szerkesztője írta a színészi szakma dicséretére, hogy a játékos a nézőt mintegy a markában tartja.⁴⁵ Lehet, hogy Wándza sejtette, hogy ezt a rendkívül borzas drámáját egyetlen jól képzett társulatával sem tudta volna bemutatni? Vagy egyszerűen csak ment ide-oda vándorló pályáján, és ezt a drámát, mint a többi, egyszer csak kiírta magából, de közben nem talált rá alkalmat, vagy már nem tartotta fontosnak, hogy színpadra állítsa?

45 K. BOÉR 1793, iii-iv.

Schiller kontra Kotzebue

Végezetül tekintsük át az *Átok* lehetséges rokonait, forrásait és a dráma lehetséges kapcsolódási pontjait Wándza korával és színházával.⁴⁶ Természetesen lehetetlen vállalkozás volna pontosan meghatározni, azaz dokumentumok híján kitalálni, mikor írhatta Wándza e drámáját. Annyit tehetünk, hogy átnézzük Kotzebue és Schiller két pólusa között fellelhető hasonló témájú előadásokat, szemügyre vesszük, mit adtak Wándzáék Calderóntól, Webertől és természetesen Shakespeare-től, és nem utolsósorban, milyen magyar drámákat játszottak.

Kolozsváron Kotzebue-nak harminc darabja futott 1793 és 1830 között. Wándza maga fordította az oly divatos német „drámagyáros” *Rang és szerelem* című művét, mint már láttuk. 1814-ben írt Kotzebue egy címe, de nem műfaja alapján az *Átok*kal rokonítható drámát: *A baköz, vagy az ártatlan hibások* címűt. Ezt az „igen fájin vígjátékot” *Vétkesek, de büntetlenek* címen mutatták be Kolozsvárt 1821. január 8-án. Wándza akkor már nem volt ott. Természetesen, a Kotzebue-láz mindenhova kiterjedt. Zokogott a titkos kettősügynök szentimentális drámáin a közönség, amelyekben a megrontott ártatlanság és a megjavulásra képes felvilágosodott ember állt előtérben. Kotzebue a piacnak dolgozott, szórakoztatni akarta és nem átalakítani a közönségét.

Schiller élesen ellenezte Kotzebue, tágabb értelemben a Trivialliteratur céljait. Szerinte az alsó és felső osztályoknak egyaránt tetszést okozni annyira, mint aláásni a költészetet, lesüllyeszteni az ízlést. Ami aztán az eltömegesedéshez vezethet. Valahogy így is történt, amikor 1817-ben Luther „hit-reformjának” háromszázadik évfordulóján a németek a Napóleon-bevezette polgári törvénykönyvet és Kotzebue meséit égették. És amikor az anarchisták meggyilkolták Kotzebue-t, aki az érzelmekre oly gerjesztőleg hatott, a kormány egyszerre betiltotta a szólásszabadságot és megszigorította a cenzúrát.⁴⁷ Schillernek igaza volt: a szórakoztató irodalom a maga tudtán kívül a status quo-t minden áron fenntartani törekvő államgépezetet szolgálta ki.

Hogyan viszonyult mindehhez a korabeli magyar színház és irodalom?

46 A drámák színre állításának adatait a továbbiakban kizárólag Ferenczitől kölcsönözöm. L. FERENCZI 1897.

47 A karlsbadi rendeleteket Metternich vezette be 1819 szeptemberében. Rengeteg gúnyirat született a bilincsbe vert szabadságról, mely az 1848-as forradalomig érvényben maradt. Az egyik ilyen polemizáló kölönyomaton az összegyűlt napirendi kérdése az, hogy „meddig engedélyezik még, hogy gondolkozzunk?”, mire a válasz bilincs a szájakon.

Kazinczy óvott Kotzebue-től, Berzsenyi és Csokonai lelkesedtek érte. Hiszen Goethe is szemet húnyt, Beethoven két művéhez is zenét komponált – igaz, az Örömodát Schiller verse ihlette. Mindenesetre, Schillert 1794-től játszotta a magyar színpad; sőt, 1809-ben Benke József lefordított és kiadott néhányat Schiller esztétikai leveleiből, *A' theátrum tzélja és haszna. Schiller szava a' színjátszóhoz* címmel.⁴⁸ A színház a maga sajátos módján nemcsak az esztétikai érzéket neveli, hanem az önismeret és jellemformálás eszköze, állítja Schiller nyomában a magyar színész is.

Kolozsvár 1794-től játssza a *Haramiákat*: előbb *Tolvajok* címen, majd éppen Wándza főszereplésével *Haramiák* ill. *Moor Károly* címen válik állandó műsorrá. A *Messinai földindulásra* csak 1829. március 14-én kerül sor, a *Stuart Mária*, *Az orléansi szűz* és a *Fiesco* bemutatói után. Igaz, a kolozsvári német színház 1817-ben már bemutatja Schiller 1803-ban írt *Messinai menyasszonyát*.

A *Messinai menyasszony* távol áll már a *Haramiák* rablóromantikájától, mely a szereplők és közönség között egyfajta cinkosi összetartozást hozott létre (egy olyan szerző által, aki az adósok börtönét is megjárja). Nincs benne a klasszicizálókra jellemző derű sem. Témája: a múltban lezajlott, megmásíthatatlan események rázúdulása a jelenre. Maga a családi átok irányítja a drámai eseményeket. A szerelem pusztító, démoni hatalom, nem a tisztaság lehetősége a bemocskolt világban. A testvérszerelem tragikus története, a család széthullása divatos témája a korabeli német irodalomnak, Tieck említett novellája, bármennyire a természetbe menekülnek hősei, a természet rendjéből kiszakadó, az azt megcsúfoló emberi sorsról tanúskodik. A *Messinai menyasszonyban* a cselekvés, az önbíráskodás jogát magához ragadó Don Caesar egy deheroizált világ korlátozott töredék-emberét képviseli, aki nem tud szabad lenni. Schillernél a láthatatlan lelkek kórusa megtöri a naturalista beleélés folyamatát egy hősietlen történetbe. A nyilvánosság erejét jelenti, mellyel a drámaíró mintegy visszaadja közönségének azt a szabadságot, amelyet az indulatok örvényében forgó szereplők elveszítettek.

Hogy Wándza ismerte Schiller műveit, így a *Messinait* is, az nem vitás. Inkább arra a kérdésre lenne roppant izgalmas választ találni, hogy ugyan miért nem állította színpadra ezt a maga testvérszerellemmel, földrengéssel és minden Sturm und Drang kellékkel ellátott drámáját. Kapásból azt válaszolhatjuk, hogy Schiller korlátozta benne Kotzebue-t.

Nem utolsósorban érdemes tudnunk, hogy Goethe „viharos” korszakának drámáit, a *Stellát* 1803-tól, a *Clavigót* 1804-től látta Kolozsvár közönsége (Kazinczy fordításában). A kitett, letagadott fejedelmi gyermek, illetve az

48 BENKE 1809, 3–30. L. hasonmás kiadása: BENKE 1976.

én és a világ összeütközésének nagy drámája, Calderóntól *Az élet csak álom* (Déry István fordításában). 1820 novemberétől volt látható Kolozsvárt. Weber *Bűvös vadászát* pedig, mely szerelmet és elkárhozást a végzetdráma kellékeivel kapcsol össze, 1825-ben mutatták be.

Milyen hatással lehettek Wándzára a korabeli magyar drámák? 1814-ben mutatták be Pesten Katona Józsefnek egy névtelenül megjelent német lovagregény alapján készült, gótikus lovagdráma- és rémdráma-egyvelegét, *A borzasztó torony* címűt. Ferenczi tud egy szerző nélküli, az *Átok* szempontjából is érdekes témát sugalló drámáról (fordította Beck), amelyet 1820-ban mutattak be a kolozsváriak, a címe *Hanno, vagy felcserélt gyermekek*.⁴⁹ Kisfaludy Károlytól ugyan 1820 februárjától játszottak Kolozsváron, a *Stibor vajdát* viszont csak 1834-ben. Vörösmarty *Vérnászát* 1836-ban, *Marót bánját* 1838-ban állították színpadra. Wándza feltételezésünk szerint feltételezzük, hogy 1806 és 1830 között készült drámája tehát szépen beleillik a kora-tizenkilencedik századi magyar drámák és dráma-kezdemények érdekes sorába. Meglehet, hogy nem sok lehetősége, bátorsága vagy kedve volt Wándzának bemutatni ezt az eget-földet megrengető harsány végzetdrámát, amikor estéről estére *Hamletet*, *Leart*, *Haramiákat* és hasonlókat játszhatott, és talán a művészi nagyság közelébe igyekezett eljutni egyre-másra váltakozó társulatával és közönségével. De a birtokunkban lévő adatok azt sugallják, hogy volt, lehetett Wándzának önálló meglátása, mondanivalója. Az *Átok* nem ér fel a *Stibor vajdáig* vagy a *Vérnászig*, mégis jó hír, hogy megismerhető a szövegkönyve.

49 FERENCZI 1897, 513.

The Curse, or the Guiltless Sinners.
Playbook of an unknown tragedy by Mihály Wándza

The manuscript (20x25cm size, 117 pages) of the unknown tragedy signed by the significant Transylvanian actor, writer, designer, director, theatre director and painter, Mihály Wándza, was found by me in the Széchényi Library. Although there are quite certain dates of several plays written by Mihály Wándza, this is the first of his first playtexts that has been found.

The themes of the tragedy (called a Trauerspiel by its writer) vary from changelings, love between siblings, mistaken identities, inevitability of fate, madness, crime and punishment, revenge and late recognitions, disruption of private, public and natural (cosmic) order. The tragedy is in fact a labyrinth of lost, confused, offended, chased, abused or revengeful identities. Like in any tragedy of fate, there are well identifiable technical ingredients: special settings like dungeon, ruined castle, cave, forest, crypt and tower, special motives like spirits and ghosts, old witch, hermit, robbers, hallucinations, nightmares, hunting, duel, madness, and special animals and objects like the owl, deer, snail, snake and wolf on the one hand, and spades, swords, crosses, cubes, poison and sleeping potion, stones, ruined remnants of food, blood, altar, shrine, deathbed, etc.

Greek tragedies, chivalry romances, German Sturm und Drang style novellas, Gothic horror plays, Shakespearean tragedies, Kotzebue-ian sentimentalism and Schillerian tension of the ideal, the naturalistic and the real constitute all possible sources of the tragedy. Looking at the main plot, the timing of the drama in one single day, the use of the choir, the earthquake motive and the general style, Wándza may have followed Schiller's *Bride of Messina*. However, the Hungarian author must have learnt a lot from having directed and designed elaborate *Macbeths* and other Shakespearean plays, as *The Curse* abounds in visually haunting scenes. Moreover, Wándza doubles the plotline of the *Bride*, placing two rival feudal families, two generations and several secondary characters also in the focus of his play. The tragedy is full of Gothic horror scenes, but it also contains anti-romance, even grotesque elements.

There are no markings coming from a censor, owner or prompter in the playbook. It is curious why Wándza did not stage this play of his, since all his other plays were successfully performed.

This study aims at presenting and evaluating the found drama and its versatile author.